दीपः। इत्यमरः। २। ७। १६८॥ तत्पर्य्यायः। स्नेहादीपकः २ कज्जलध्वजः ३ शिखातरुः ४ गृहमणिः ५ ज्योत्स्नावृक्षः ६ दशेन्धनः ७ दोषातिलकः ८ दोषास्यः ९ नयनोत्सवः १०। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघौ। ५। ३७।

"रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्।
न कारणात् स्वाद्विभिदे कुमारः
प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात्॥")

दीपमाहात्म्यम्। यथा,—

"दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः।
चतुर्व्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपं यजेत् प्रिये!॥"

सप्तप्रकारा दीपा यथा,—

"घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः।
सार्षपः फलनिर्य्यासजातो वा राजिकोद्भवः॥
दधिजश्चान्नजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्त्तिताः॥"

तस्य पञ्चप्रकारा वर्त्तिका यथा,—

"पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाथवा।
सालजा वादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा॥
वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः॥"

दीपपात्राणि यथा,—

"तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिक्यं नारिकेलजम्।
तृणध्वजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते॥"*॥

दीपवृक्षे दीपस्थापनं भूमौ तन्निषेधश्च यथा,—

"दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव!।
वृक्षे च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन॥
सर्व्वंसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम्।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापन्तथैव च॥
तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा।
दीपं दद्यान्महादेव्यै अन्येभ्योऽपि च भैरव!॥
कुर्व्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपमुत्सृजेन्नरः।
स ताम्रतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः॥ * ॥
सुवृत्तवर्त्तिः सस्नेहः पात्रेऽभग्ने सुदर्शने।
सूच्छ्राये वृक्षकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात्।
न स दीप इति ख्यातो ह्योघवह्निस्तु स श्रुतः॥
नेत्राह्लादकरः सर्व्वभूमितापविवर्ज्जितः।
सुशिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपः श्रीविवृद्धये।
दीपवृक्षस्थिते शुद्धस्नेहेनैव प्रपूरिते॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्त्या तु चारुदीपः प्रदीपकः।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्र! सर्व्वतुष्टिप्रदायकः॥
वृक्षेण वर्ज्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्त्तितः।
विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः॥"

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥ * ॥

कार्त्तिके तद्दानफलं यथा,—

"कार्त्तिके मासि यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना।
आकाशे मण्डले वापि स चाक्षयफलं लभेत्॥"

इति कर्म्मलोचनम्॥ * ॥

अपि च।

"समभ्यर्च्च्य हरिं भक्त्या दीपं दत्त्वा दिवानिशम्।
तत्र पापविशुद्धात्मा नरो याति दिवं नृप!॥
कृष्णपक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिनानि तु।
पुण्यानि तेषु यद्दत्तमक्षयं सर्व्वकामिकम्॥
एकादश्यां हरिमुद्दिश्य दीपं प्रज्वाल्य मूषिका।
मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा॥
द्वादश्यां तस्करो रात्रिदीपमुद्बोध्य चौर्य्यतः।
कारणात् परमं प्राप्तो लोकं विष्णोः सनातनम्॥
श्वपचोऽपि त्रयोदश्यां दीपान् दत्त्वापरैः कृतान्।
वेश्या लीलावती भूत्वा जगाम स्वर्गमक्षयम्॥
लुब्धकोऽपि चतुर्द्दश्यां पूजयित्वा जनार्द्दनम्।
निर्भक्तिः परसंगत्या विष्णुलोकं जगाम सः॥
गोपः कश्चिदमावास्यां पूजां दृष्ट्वाथ शार्ङ्गिणः।
सुदुर्जयस्त्वजापालो राजराजेश्वरोऽभवत्॥
तस्माद्दीपाः प्रदातव्या रात्रावस्तमिते रवौ।
गृहेषु सर्व्वगोष्ठेषु चैत्येष्वायतनेषु च॥
देवानाञ्चैव रथ्यासु श्मशानेषु सरःसु च॥"

इत्यग्निपुराणम्॥

प्रदीपनः, पुं, (प्रदीपयतीति। प्र+दीप्+णिच्+ल्युः।) स्थावरविषभेदः। इत्यमरः। १। ८। १०॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"काकोलो गरलः क्ष्वेड़ो वत्सनाभः प्रदीपनः।
शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः॥")

तस्य लक्षणम् यथा,—

"वर्णतो लोहितो यः स्यात् दीप्तिमान् दहनप्रभः।
महादाहकरः पूर्व्वैः कथितः स प्रदीपनः॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

प्रकाशके, त्रि॥

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति। प्र+दिश्+"हलश्च।" ३। ३। १२३। इति घञ्। "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्।" ६। ३। १२२। इति पाक्षिको दीर्घाभावः।) देशमात्रम्। (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। ५। ३६।

"गरुड़ादवरुह्याथ दीपिकादीपिते तदा।
प्रदेशे पुण्डरीकाक्षो स्थितस्तावत्सहामरैः॥")

तत्पर्य्यायः। आस्थानम् २ आस्था ३ भूः ४ अवकाशः ५ स्थितिः ६ पदम् ७। इति राजनिर्घण्टः॥ तर्जन्यङ्गुष्ठसम्मितः। भित्तिः। इति मेदिनी। शे, २५॥ (संज्ञा। इति निरुक्तम्। १। ४। २॥ तन्त्रयुक्तिप्रकारविशेषः। यथा,—

"प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः। यथा देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तस्माद्यज्ञदत्तस्याप्ययमेवोद्धरिष्यतीति।" इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

प्रदेशनं, क्ली, (प्रदिश्यते अनेनेति। प्र+दिश्+करणे ल्युट्।) नृपादेरुपढौकनम्। भेटी इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। प्राभृतम् २ उपायनम् ३ उपग्राह्यम् ४ उपहारः ५ उपदा ६। इत्यमरः। २। ८। २७॥ केचित्तु देवताभ्यो भक्त्या मित्रादिभ्यश्च प्रीत्या यत् प्रशस्तं लड्डुकादि दीयते तत् इत्याहुः। केचिच्च प्राभृतादि द्वयं श्रद्धया देवताब्राह्मणराजादिभ्यो यद्दीयते तत्र। उपायनादि चतुष्कं तुभ्यमिदं दीयते त्वयैतत् मम कार्य्यं साधनीयमिति यद्दीयते धुती इति ख्याते इत्याहुः। किन्तु षट्कमेकार्थमेवेति बहवः। उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतञ्चोपदा स्त्रियामित्यमरमाला। इति भरतः॥

प्रदेशनी, स्त्री, (प्रदिश्यते अनयेति। प्र+दिश्+करणे ल्युट्।) तर्ज्जनी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

प्रदेशिनी, स्त्री, (प्रदिशतीति। प्र+दिश्+णिनिः ङीप्।) तर्ज्जनी। इत्यमरः। २। ६। ८१॥ (यथा, महाभारते। १। ८३। १६।

"तेऽदर्शयन् प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम्।
शर्म्मिष्ठां मातरञ्चैव तथाचख्युश्च दारकाः॥"

"स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते। प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये॥)

प्रदेहः, पुं, (प्रदिह्यते इति। प्र+दिह् लेपने+घञ्।) प्रलेपः। इति वैद्यकम्॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। १३ अध्याये।

"इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत्।
स्नेहाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रदेहैश्च तथा भिषक्॥"

यथा च "प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः सन्धानः शोधनो रोपणः शोफवेदनापहश्च तस्योपयोगः क्षताक्षतेषु।" इति सुश्रुते सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये॥ व्यञ्जनविशेषः। तद्यथा—

"सूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान्॥"

इति च तत्र सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

प्रदोषः, पुं, (दोषा रात्रिः। प्रारम्भो दोषाया इति प्रादिसमासः। प्रक्रान्ता दोषा रात्रिरत्रेति वा।) रजनीमुखम्। इत्यमरः। १। ४। ६॥ तत्तु रात्रेः प्रथमदण्डचतुष्टयम्। यथा,—

"प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(यथा, कुमारे। ५। ४४।

"वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते॥")

दोषः। इति हेमचन्द्रः॥ (प्रकृष्टो दोषो यस्येति। दुष्टे, त्रि। यथा, माघे। २। ९८।

"ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः।
तमःस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः॥"

"ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयो राजानस्तमःस्वभावाः तमोगुणात्मकाः अतएव तेऽपि प्रदोषं प्रकृष्टदोषम्। प्रदोषो दुष्टरात्रांशाविति वैजयन्ती। तामसमेवैनं चैद्यमनुयायिनः अनुयास्यन्ति सादृश्यादिति भावः॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

प्रद्यु, क्ली, प्रकृष्टा द्यौः स्वर्गो यस्मात् तत्। पुण्यम्। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

प्रद्युम्नः, पुं, (प्रकृष्टं द्युम्नं बलं यस्य।) कन्दर्पः। इत्यमरः। १। १। २६॥ स वासुदेवस्य चतुर्थांशः। यथा,—

"एकदेवं चतुष्पादं चतुर्धा पुनरच्युतः।
बिभेद वासुदेवोऽसौ प्रद्युम्नो हरिरव्ययः॥